

יהדות בולגריה בימי האימפריה העות'מאנית; קהילות הדנובה כמשל

הרצאה ביום בולגריה באוניברסיטת בר אילן

בולגריה נכבשה סופית על-ידי הצבאות העות'מאניים בסוף המאה ה-14. אין לנו מידע מה היה מספר היהודים באותם ימים. מה שניתן להניח הוא, שברחבי המדינה היו אז מספר מצומצם של קהילות זעירות ומכאן, שמספרם הכולל היה בהתאם. על-פי המינוח העות'מאני, יהודי האימפריה, כמו שאר המיעוטים היו חלק מה- Millet, שהיא החלוקה על-פי הדת או הלשון המדוברת. ככלל, הכינוי ליהודי האימפריה היה - cemaat-i yahudiyen. יהודים האשכנזים פנו במסמכים הרשמיים: cemaat-i frenk. השם האחרון היה משותף לכל היהודים שבאו מארצות המערב: איטליה, צרפת, בווריה, הונגריה וכו'. ליהודים ילידי האימפריה נשמר הכינוי הראשון, שלא-פעם כלל את כל היהודים. הגל הראשון של יהודי ספרד ופורטוגל, הגיע לבולגריה מהמרכזים היהודיים דוגמת אסטאנבול, אֶדְרֶנֶה וסלוניקי. אלה התיישבו בקרב אחיהם בקהילות שהתקיימו שנים רבות קודם לכן – קהילות של יהודים רומניוטים והמיעוט האשכנזי של יהודים מהונגריה ובווריה, שהגיעו בשלהי המאה ה-14: היו אלה בעיקר קהילות ניקופול, וידין, פלבן ימבול, סופיה, פלובדיב, קיוסטנדיל וקרנובט. בואם של היהודים האיבריים לבולגריה היה בעיקר בעשור הראשון והשני של המאה ה-16.

הגל השני של יהודים שהגיע לבולגריה מאוחר יותר, היה של יהודים אֶשְכְנְזִים, שבאו במאות ה-18 ו-19. מוצאם היה מפזורות אשכנז – מולדובה, וואלאכיה, אוקראינה ופולין. אז גם נוסדו מספר קהילות חדשות וחלק מהוותיקות – הרחיבו שורותיהן. הגדולות מבין אלה החדשות היו: נסטרה-זגורה, קזנליק, דופניצה, פזרג'יק ורנה, שומן ורוסצ'וק. אלה, בנוסף לקהילות קטנות נוספות, שהיו הפזורות ברחבי בולגריה של ימינו.

הנוכחות וההשפעה של יהודי ספרד ופורטוגל במוסדות הקהילות, העמדות המרכזיות שהם תפשו בהיותם רוב בחלק ניכר מהן, נתנו את אותותיהן בהתנהלות ובארגון, כמו גם בענייני ההלכה ובענייני קיום הפולחן בבתי הכנסת. מנהגי הספרדים היו לעתים שונים מאלה של היהודים הרומניוטים או של האשכנזים – יהודים שהגיעו מבווריה והונגריה עוד במאות ה-14 וראשית המאה ה-15 וקדמו להם. ברוב המקרים הרוב הספרדי כפה עצמו על המיעוט והכול התנהל על-פי אלה שמקרוב באו – יהודי חצי האי האיברי.

עם בואם של יהודי ספרד, התחזק הקשר בין ראשי הקהילות לבין השלטון העות'מאני המקומי. שליטים אלה ראו זאת בדרך כלל בעין יפה, מכמה סיבות:

1. היהודים כְּכֹלֵל, לא היוו שום סכנה לשלטון העות'מאני - המקומי או

האימפריאלי.

2. ליהודים באותה עת היו קשרים, יכולת פיננסית וכישורים, שהשלטונות יכלו

ואף ידעו להפיק מהם תועלת, במיוחד במה שקשור בכספים ובמסחר.

3. השלטון העות'מאני, שמר בדרך כלל על יחס סובלני כלפי הדת היהודית, כל

עוד אלה דאגו לשלם את מסיהם השונים במועד וללא ויכוחים. (רוב המסים נגבו

במרכז, כאשר האיסוף מכל בית-אב היה דאגתם של פרנסי הקהילה).

המצב השתנה לרעה, עם חדירתם של הסוחרים הארמניים והיוונים לזירה, בתפסם

במקרים רבים את מקומם של היהודים. הדבר אירע לקראת ראשית המאה ה-19. אחת

הסיבות לכך הייתה – דלדול יכולתם הכספית של רוב יהודי בולגריה והתרופפות

הקשרים שהיו להם לפני, סמוך לבואם ממרכזי היהודים באימפריה.

על-מנת להבין את המיוחדות של קהילות יהודי בולגריה, אביא כמה מאפיינים

מאחת מהבעיות שהוו לעתים אבן-נגף לקהילות המרוחקות, דוגמת ניקופול, וידין

ורוסצ'וק: **יחסי הגומלין בין מרכז ופריפריה**. אפתח בצעירה מכולן ואחת מהקהילות

המרכזיות שנוסדה מאוחר יחסית - בראשית המאה ה-19, היא קהילת יהודי רוסצ'וק¹.

תלות ומתחים בין קהילת רוסצ'וק לרבני אֶדִירְנָה

בפני הקהילה החדשה ובפני רֶבֶה הצעיר עמדה בעיה מיידית שדרשה פתרון. כמקובל

באותם ימים, הקהילות היהודיות בחלק האירופאי של האימפריה העות'מאנית, רומְלִיָה (

Rumeli), היו כפופות לרבניה של אדרנה². בקרב הרבנים של אותה עיר התגלעו מחלוקות

וסכסוך רב-שנים בין בית משפחת גירון למשפחת מרדכי³. בתור קהילה חדשה שזה עתה

החלה את דרכה, היה על יהודי רוסצ'וק לבחור תחת מרותו של איזה משני הרבנים יהיו

חוסים. למרות שרוב המתיישבים מוצאם היה מווידין, בלגרד וניש - קהילות שבאופן מסורתי

היו תחת השפעת בית גירון - הם בחרו בשנת 1801 ברוב מכריע, לחסות בצלו של הרב

מנחם בכר מרדכי. הדבר היה למורת רוחו של הרב יְקִיר גירון, שזה מקרוב עלה על כס

הרבנות. לעניות דעתי, היה בצעד זה מעשה של הפגנת עצמאות. הרב גרסיאני, רֶבֶה

¹ ראו ספרי: צבי קרן, קהילת יהודי רוסצ'וק – מ"ירכתי תגרמה" לבירת מחוז הדנובה; צמיחתה של קהילה באימפריה העות'מאנית ופריחתה, 1788 – 1878, ירושלים 2005.

² רוזאניס מביא בספרו נתונים, שהקהילות היהודיות בחלק האירופאי של האימפריה העות'מאנית נספחו לרבנות אדירנה עוד בימי הסלטאן מורט ה-1 במאה ה-14, כאשר הבירה העות'מאנית הייתה אדירנה (אדריאנופול): רוזאניס, ש., איסטוריה די לה קומונידאד ישראלית די רוסצ'וק, רוסצ'וק 1914, עמ' 131-133 (להלן: רוזאניס, קהילת רוסצ'וק). ראה גם מרפוס, ש., 'לתולדות הרבנים למשפחת גירון מאדריאנופול', סיני כא, (תש"ז), עמ' מ"ח-ס"ג, במיוחד נ"ב-נ"ח (להלן: מרכוס, תולדות הרבנים).

³ רוזאניס, ש., קורות היהודים בתורכיה ובארצות קדם V, סופיה תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' 48-39, 394-396 (להלן: רוזאניס, קורות היהודים); מרכוס, תולדות הרבנים, מ"ח-ס"ג.

הראשון שנבחר חודשים מספר קודם לכן ואֶתוּ הרוב שבחרו בבית מרדכי, רצו בכך להפגין ולהצהיר, גם אם לא במפורש - שהקהילה החדשה איננה סניף-מְשָׁנָה לקהילות הוותיקות שמהן התקבצו היהודים כדי להתיישב ברוסצ'וק, אלא שזוהי קהילה אוטונומית ברשות עצמה.

כעבור שנים, בשל סכסוך בין יהודי קהילת רוסצ'וק לבין עצמם, נתבקש הרב מרדכי מאדרנה לתווך בין הנצים. במהלך הדיונים, הראה האחרון יחס בוטה ומעליב כלפי גרסיאני. בתגובה, כינס הרב גרסיאני את נכבדי הקהילה ואלה צידדו בעמדתו, לקום ולעזוב את הרבנות בראשות בית מרדכי ולעבור תחת חסותו של יריבו – הרב יקיר גרון! הדבר היה בשנת 1809. הם אף הביעו חרטה על שבשנת 1801, לא הטו אוזן קשבת לטיעוניהם של רבני אסתאנבול וירושלים, שחזרו והפצירו בהם להסתופף תחת משפחת גירון, בדומה לקהילות האם כמימים ימימה. זו הפעם עלה קֶצְפו של הרב מנחם בכר מרדכי, אשר פנה לבתי-הדין השונים, במחאה ובבקשת תמיכה, אך ללא הועיל⁴. עלבונו ושיקוליו האישיים של הרב גרסיאני ותמיכת רוב בני קהילתו, גברו הפעם על הפגנת העצמאות, שעמדה בראש מעייניהם שמונה שנים קודם לכן.

זו דוגמה אחת מני רבות, על היחסים ששררו בין קהילה שמקומה בפריפריה, אי-שם ב"יִרְכְּתֵי תוֹגְרָמָה", לבין הרבנים שישבו באדרנה. בנוסף, אנו עדים ליחס המזלזל והמתנשא, אותו הפגין הרב מנחם בכר מרדכי כלפי הרועה הרוחני של רוסצ'וק, הרב אברהם גרסיאני. קהילת רוסצ'וק הצעירה והמרוחקת נטלטה אפוא, בין רצונותיהם ופסקיהם של גדולי הדור אשר ישבו בסלוניקי, באדרנה או באסתאנבול לבין חפצם בעצמאות ובאי-תלות של קהילתם. מן המקרה הנידון ניתן ללמוד על כמה תופעות, היכולות לשפוך אור על חיייה של הקהילה הצעירה: היחסים שנוצרו בין יחידי הקהל לבין עצמם ובין הקהילה לבין הרבנים במרכז; במישור הארגוני של הקהילה, האוטוריטה של הרב גרסיאני הייתה מאוימת על-ידי אחד מעשירי הקהילה (היה זה סכסוך ארוך שנים, העילה לפנייה לבוררות, שלא זה המקום להביא את פרטיו), דבר שהביא לפילוג בתוך הקהילה. בנוסף, נוצר כלפי המרכז באדרנה קרע עם הרב מרדכי, מפני שהסמכות עברה אל משפחת יקיר. ימיה הראשונים של קהילת יהודי רוסצ'וק היו רוויים אפוא מתח ומשופעים מאבקים מבית ומחוץ.

בקשות לעצה מרחוק ומאבק בין שועי קהילת וידין לבין רבני העיר

אביא עתה דוגמה נוספת, אך מתקופה קדומה יותר - מן המאה ה-16 ומקהילה אחרת מקהילות הדנובה – קהילת יהודי וידין. לפנינו כמה נושאים שהעסיקו את בתי הדין הרבניים במרכזים הרוחניים של האימפריה: מתן גט, קְשִירוֹתוֹ של שוחט שמעד בשמירת הפְּשִרות וחלוקת נטל המסים בין יהודי הקהילה.

⁴ רוזאניס, קהילת רוסצ'וק, עמ' 60; הנ"ל, קורות היהודים VI, עמ' 119.

בדומה לנעשה בקהילות נוספות בארצות הבלקן,⁵ המרוחקות מן המרכזים היהודים באסתאנבול ובסלוניקי, גם קהילת וידין ניהלה את חייה בעצמאות יחסית, ללא הזדקקות או השפעה מהרבנים של אותם מרכזים, למעט במקרים של פולמוס או מריבה, שלא היה ניתן לפותרם במסגרת המקומית. מקרה מעין זה הוא פנייתם של רבני וידין לר' שמואל די מדינה (הרשד"ם) וכן לר' אֶדְרֵבִי שישבו בסלוניקי. הם נתבקשו לפסוק במתן גט על-תנאי, שניתן על ערש דווי. רבני וידין ביקשו לדעת מה דינו של הגט, מפני שהבעל קם מחוליו ורק לאחר זמן, נפטר. השאלה הייתה, האם הגט בטל והאישה הייתה זקוקה לייבום וחליצה⁶. שניהם פסקו שהגט אכן בר-תוקף.

המקרה השני הוא דיון בדבר שוחט שסרח ולא הקפיד על חוקי הכשרות בניקופול, בסופיה ובווידין וגורש בשל כך משלושת הקהילות⁷. אין לדעת מה היה מוצאו של השוחט שסרח, אך בוודאי לא במקרה הגיע לשתיים מאותן קהילות – ניקופול ווידין – שהיו מרוחקות מן המרכזים היהודיים, בפריפריה של האימפריה העות'מאנית. בשני המקרים הרבנים מסלוניקי חיוו את דעתם ופסקו בהתאם להבנתם – הגט הראשון – כאמור תפס ואילו השוחט שסרח, גורש.

כבר הזכרתי למעלה, שכספי המסים אשר שולמו לשלטונות, ניגבו באופן קולקטיבי, כאשר ההערכה והדירוג נעשו ע"י ראשי הקהילה ופרנסיה.

מִשְׁאָלָה שנשלחה מווידין, עולה עד כמה דירוג זה היטיב עם העשירים והכביד על העניים⁸. נאמר שם, בין היתר, שכולם חייבים בתשלום המס השנתי: "...כי איש אשר יהיה, נער וזקן ואפילו שלא יהיה לו פת לאכול..." וזו הייתה חלוקת המס:

12 דָּרְהֵם כֶּסֶף – העניים ביותר

24 דרהם כסף – אלה שרכושם נאמד עד 5000 לְבָנִים (אֶקְצָ'ה)

48 דרהם כסף – אלה שרכושם נאמד בלמעלה מ-40,000 לבנים

כפי שעולה מן הנתונים לעיל, לא היה זה מס פרוגרסיבי כלל ועיקר: אלה שרכושם היה פי שמונה - שילמו רק פי שניים, ואילו הבינוניים, גם הם שילמו פי שניים בלבד, מאלה שרכושם היה דל.

⁵ Epstein, A.M., *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the*

Fifteenth and sixteenth Centuries, Freiburg, 1980, pp. 71-77 (להלן: אפשטיין)

⁶ ר' יצחק בכר שמואל אדרבי, דברי ריבות, שאלות ותשובות, ויניציאה, ש"מ"ז, ס' קמב (להלן: דברי ריבות); ר' שמואל דה מדינא (הרשד"ם), שאלות ותשובות, שאלוניקי ש"ד, אה"ע, ס' צד (להלן: הרשד"ם).

⁷ הרשד"ם, יו"ד, ס' מא. השוחט הגיע לניקופול, לא שמר על הכשרות ונאלץ לנדוד לסופיה ולווידין. כאמור, הוא גורש משלושת המקומות והרשד"ם פסק שאין לחמול עליו, גם אם נותר ללא פרנסה, היות והוא: "...שותפו של עמלק והמרחם עליו בדבר הזה... נקרא עוכר שארו..."

⁸ ר' אליהו ו' חיים, מים עמוקים, שאלות ותשובות, ירושלים, תש"ל, חלק ב', ס' צה (להלן: אליהו ו' חיים).

ומקרה נוסף מאותם ימים רחוקים במאה ה-16, מקהילת ווידין. הפעם על יחסם המשפיל של כמה משועי העיר היהודים, שממונם היה יקר להם מההקפדה על אחד מכללי היהדות המרכזיים – **שמירת הכשרות**. באותה הזדמנות, ניתן גם מבט על פן נוסף בחיי היהודים שם – על פרנסותיהם ועיסוקם, גם אם באופן חלקי, בחקלאות. על תרומתם הכלכלית הצנועה של יהודי ווידין אנו קוראים במספר מקורות, אך בעיקר בספרות השאלות והתשובות.⁹

מעטים מבין יהודי ווידין שלחו ידם בחקלאות ואם כן, אז באופן עקיף בלבד. כך, למשל, היו מהם שקנו את הזכות לחלוב את הצאן ועסקו בייצור הגבינות, במיוחד **גבינת הקשקבל**, שהייתה מצרך מבוקש אף לייצוא מחוץ לגבולות האימפריה. במקרה שלפנינו, הואשמו מספר יהודים על-ידי הרב המקומי, ר' שמואל בן משה קלעי¹⁰, על שלא נוכחו בעת חליבת הכבשים על ידי הפועלים המוסלמים. בכך, טען הרב, כשרות החלב הייתה בספק ומכאן, כשרותן של הגבינות. השאלה הופנתה אל הרשד"ם ובקשתם - כיצד יש לנהוג?¹¹ קיימת הרחבה בסוגיה דומה: שם מסופר על רועים יהודים, שמכרו את תבניות הגבינה לגויים, ובכך גם הפעם הפך כשרות המוצר למפוקפקת. משתי השאלות עולה המתיחות שנוצרה בין יצרני הגבינות היהודים לבין הרב המקומי. אנו קוראים שיוסף ג'אליק ושלמה אוריאלי, המכונה "Koliario" (בעל המחלבה) – מַנְדְרָה - (בתורכית **mandira**), יצאו חוצץ כנגד ר' שמואל קלעי, רבה הספרדי של ווידין. לשון אחר, אותם יצרני גבינות בעלי המאה ומכאן גם בעלי ההשפעה, לא בחלו בשום אמצעי על-מנת לשפר את רווחיהם, הטילו חיתתם על הרב, עד שנאלץ לברוח מן העיר לסלוניקי, עיר מולדתו. המקרה היה בשנת **1559**.¹²

אמצעי נוסף בפרנסת יהודי ווידין וניקופול היה גביית מסי הנמל (**mukataa**) שם ובנמלים הסמוכים על הדנובה. על כך יש בידינו מספר תעודות.¹³

⁹ למרות שעל-פי-רוב עניינם של אותם מקורות במחלוקות הלכתיות ורק מיעוטם דן במפורש בבעיות כלכלה ומסחר, ננסה לדלות מהם וממקורות עות'מאניים, פרטים על מקומם של יהודי ווידין בכלכלת העיר, במאה ה-16. ¹⁰ ר' שמואל קלעי נולד, קרוב לודאי, בקורפו, במאה ה-16. בצעירותו חי ופעל בסלוניקי ובאַרְטָה. בסוף שנות החמישים של המאה ה-16 נתמנה לרבה של קהילת ווידין, אך נאלץ לעזוב את העיר בעל כורחו, בלחץ "פולמוס הכשרות", המתואר להלן. בערוב ימיו חזר לשמש כאחד מרבני סלוניקי והיה מהפוסקים החשובים בדורו, בחצי האי הבלקני. ספרו, "משפטי שמואל" (שאלות ותשובות), הודפס בוונציה, ב-1599.

¹¹ הרשד"ם, יו"ד, סי' נב; דברי ריבות, סי' קמג.
¹² רוזאניס, קורות היהודים, II, עמ' 123. הוא מסתמך על הרשד"ם, יו"ד, סי' נג. וידין אמנם איננה מוזכרת שם, אך מתוך סמיכות השאלות והנושא המשותף סביר להניח, שמדובר באותה עיר. הסימן שהוא מצטט הוא סי' נא, אך ברור שמדובר בסימן נג; על מאבקי כוח בין עשירים ובעלי השפעה בקהלים לבין הרשויות הדתיות, ראה אפשטיין, עמ' 73.

¹³ אפשטיין, עמ' 123 ואילך. המחבר מביא, בין היתר, את שעלה בגורלו של מרדכי בן שושן, תושב אסתאנבול שעסק בחכירת מסים בנמלי הדנובה. היות ולא עמד בתשלום המוקאטעא, נאסר ולאחר תלאות והפסד רכושו, הצליח להשתחרר כעבור שש שנים (1509), רק לאחר שהתאסלם. חובו בתחילה עמד על כ-5 מיליון אקצ'ה, אך הופחד לכדי 900.000.

באחד המסמכים באוסף תעודות על יהודי הבלקן¹⁴ נאמר, שהקאדי של וידין, המפקח גם על גביית המוקאעטא שבסנג'ק ניקופול וסיליסטרה, שלח ל"שער העליון" את דוחות המסים שלא נפרעו בזמן, ביניהם גם חובו של יצחק היהודי, שהצטבר מעסקי המלח ברציפי הדנובה וכן מחובותיו בשל מכסים שלא הצליח לגבות מרציפי וידין, ניקופול ומערי נמל נוספות לאורך הדנובה.

היה עליו לפרוע את חובו תוך שלוש שנים ומשום שלא עמד בתשלום כולו, נשפט ונכלא באסתאנבול בלאפריל 1527.

מתעודות נוספות באותו נושא, עולה התמונה של יהודים אמידים אשר פעלו לאורך ערי הדנובה. אין בידינו אפשרות לדעת אם היו אלה יהודים תושבי אסתאנבול, ערים מרכזיות אחרות באימפריה, או תושבי אזור הדנובה.

סכנה נוספת איימה על המוכסים היהודים ולשאר ה"לא-מאמינים" בנמלי הדנובה; זו ארבה להם בעיתות מלחמה. השלטונות ראו בהם גורם עוין, העלול להעביר ידיעות חיוניות לאויב, כגון המערך הצבאי בנמלים, על-פי סך-כול המסים שנגבו ומכמות האספקה שזרמה אל יחידות הצבא. בעת אחת המלחמות בין הצבא העות'מאני לחיילות ההבסבורגים, הוציא "השער העליון" Ferman, שפקד להרחיק את היהודים ושאר ה"לא-מאמינים" ממשרות חכירת המסים באזור הדנובה – (2.8.1551). שלושה שבועות טרם פרסום הצו המלכותי, הגיע הביילרביי (Beylerbeyi) החדש של רומלי – Sokolu Mehmet Paşa¹⁵ לבלגרד, לעמוד בראש המערכה נגד ההבסבורגים¹⁶.

מהדוגמאות שהבאתי ומעוד רבות הפזורות בין דפי השאלות ותשובות (שו"ת) או במסמכים עות'מאניים מאותה תקופה, ניתן לסכם ולומר שעל אף הסכנות הרבות שארבו ליהודים שעסקו בגביית המסים לאורך רציפי הדנובה, הרווח הגדול שבצידין נראה שהאפיל על הסכנות - כך שרבים חרפו את נפשם בתקווה שלא יסיימו את חייהם בבית הכלא או גרוע מכך, בעריפת ראשם.

¹⁴ Boshkov, V.; Epstein, M.; Andreev, S. (eds.), Ottoman Documents on Balkan Jews, 15-16 ent., Sofia, 1990, pp. 17 ff.

¹⁵ מהמדינאים והמצביאים המוכשרים באימפריה העות'מאנית. נולד בבוסניה בראשית המאה ה-16, בכפר סוקול (Sokol), פירושו בז ומכאן כינויו. ב-1546 התמנה לאדמירל הראשי, במקומו של האדמירל הידוע בכינויו ברברוסה. התמנה למושל רומליה (ביילירביי) על-ידי הסלטאן סלימאן ה-1, "המחוקק". נשא לאישה את בתו של הסלטאן החדש, סלים ה-11, שסייע לו במלחמתו על ירושת השלטון של אביו, סלימאן. ב-1568 נתמנה לווזיר הגדול, משרה בה החזיק עד שנרצח - אוקטובר, 1579. הוא שירת תחת שלושה סלטאנים: בנוסף לשניים שהוזכרו, גם תחת מורד ה-III, שבימיו נרצח:

Kramer, J.H., "Sokolli", EI, IV, Leiden, 1934, pp. 474-475.

¹⁶ לדעת אפשין, עמ' 126-127, יש קשר ישיר בין שני המאורעות; צבאות סוקולו מחמד פאשא חנו לאורך הדנובה, מקומות משם נשלחו הדוחות על איסוף המסים. על-אף שפקידים עות'מאניים-מוסלמים תפשו זמנית את רוב המשרות בעקבות אותו צו, כמה מהן נותרו בידי היהודים ומאוחר יותר, שב המצב לקדמותו.

חיי הרוח והחינוך בקהילות המרוחקות בפריפריה העות'מאנית

שפת הדיבור של מרבית היהודים הייתה לאדינו. מעטים מביניהם ידעו תורכית - ובולגרית - עוד פחות מכך; למעשה, הבולגרית הייתה שפה מדוברת בין צעירי היהודים, רק מראשית המאה ה-20 ואילך. נעוץ מעט במארג הרוחני-תרבותי של אותן קהילות רחוקות ממוקדי היהדות באימפריה העות'מאנית.

טיפולוגיה של הרבנים המקומיים

רשימת האישים הקשורים בקהילות השונות בבולגריה בין המאה ה-16 ועד ראשית המאה ה-19, רבנים וחכמים כאחד, איננה מותירה ספק באשר לקשרים האמיצים שהיו בין יהודי הקהילות שלחוף הדנובה, לבין המרכזים הגדולים באימפריה, במיוחד עם קהילת סלוניקי. יתר על כן, מרשימת הרבנים ששימשו באותן קהילות עולה, שרק מיעוטם היו בני המקום. הדבר מצביע על קהילות מסורות ופעילות אמנם, שלא הצליחו להוציא מקרבן חכמים ורבנים בעלי שם. גם אלה שעלו לגדולה ושמש יצא לתהילה, עזבו את המקום ומצאו את פרנסתם בקהילות מבוססות יותר, כגון: אסטאנבול, סלוניקי או סופיה. מכאן מתבקשת המסקנה, שריחוקן הגיאוגרפי של אותן קהילות מהמרכזים שהזכרנו ומקומן אי-שם בפאתי האימפריה העות'מאנית - גרם להן לדלדול בחיי הרוח היהודיים ועל-כן, לא השכילו להוציא מקרבן הנהגה מקומית בעלת שיעור קומה בתחום זה. עם זאת, היו מספר קהילות בעלות אמצעים כספיים, שיכלו להרשות לעצמן להביא ממרחקים, כל פעם כשהתעורר הצורך לכך, רבנים שינהלו את חיי הרוח של הקהילה. כך, למשל, קהילת **ניקופול**¹⁷, שרבים מיחידיה מצאו את פרנסתם בחכירת מסי הנמל או בעסקי המלח והמסחר בו, יכלה להרשות לעצמה להביא רבנים מסלוניקי וגם מרחוק יותר, דוגמת הרב יוסף קארו, ששהה בעיר שלוש עשרה שנים. אמנם קהילתם לא השתבחה בחכמים או ברבנים משל עצמה, אך מצבה הכלכלי האיתן, אֶפְשָׁר לה לשכור חכמים ידועי שם לרווחת קהילתם.

כמה מלים ברצוני להקדיש עתה לחינוך ולהוראה באזור הדנובה, למעשה ל"מהפכה" בתחום זה, שראשיתה במרכזית שביניהן - קהילת יהודי רוסצ'וק.

חינוך והוראה

ראיית החינוך כגורם מרכזי בחיי הקהילה והשינוי בשיטות הלימוד ובהכנסת מקצועות חדשים, הוא פרי שקדנותם של אנשים מספר, שראשיתו בשנות השישים של המאה ה-19. היה זה הניסיון הראשון באימפריה העות'מאנית ללמד את ילדי ישראל נושאים שאינם דתיים

¹⁷ ראו מאמרי על העיר ניקופול והקהילה היהודית שם, במאות ה-16 - 18
 , "Keren, Z., "The Jewish Community of Nikopol - from Heyday to Decline
 .Shvut, 2001 (10), pp. 1-37

בלבד: מדעים, שפות זרות ודקדוק עברי. ברצוני להתעכב בקצרה על אותה "מהפכה בהוראה ובחינוך" שהתחוללה ברוסצ'וק.

פריצת הדרך ושינוי פני ההוראה – "בית הספר הכללי"

התקופה הראשונה, תקופת לימודי ה"meldar" (המקבילה ל"חדר" במזרח אירופה), נמשכה מאז בואם של ראשוני היהודים לרוסצ'וק. לעומתה התקופה השנייה, שבה חלו שינויים והוכנסו גישות חדשניות בהוראה, הייתה קצרה ביותר. למעשה, למן הניסיונות הראשונים שִכְשְלו ב-1860, ועד לפתיחת שערי בית הספר במגמה הצרפתית של Alliance Israélite Universelle ברוסצ'וק ב-1872 - קצת למעלה מעשור.

על התקופה הראשונה, הלימודים ב"מֶלְדֶר" ועל זו האחרונה, עידן החינוך הצרפתי, מצוי חומר כתוב למכביר. לעומת זאת, על אודות התקופה הקצרה שבה חל מהפך של ממש בגישה ובשיטות ההוראה ובחומר הנלמד, ראשית החינוך המודרני ברוסצ'וק - כמעט ולא מצאתי זכר בספרות המחקר. המעט שיש בידינו הוא מיומנו של אברהם רוזאניס, שהיה לי העונג והכבוד לגלות ולפענח, ומכמה קטעי עיתונות עברית מהתקופה.

הוגה הרעיון של פתיחת בית-ספר או, בלשון אותם ימים, "תלמוד-תורה כולל", בו מרוכזים תלמידים ומורים, המלמדים מקצועות קודש בצד לימודים כלליים, הוא ללא ספק **אברהם רוזאניס**, אביו של ההיסטוריון שלמה רוזאניס.

למרות חייו הקצרים, פחות מארבעים שנה (1838-1879), גילה מגיל צעיר שקדנות ורצון להעמיק בלימודיו, יהודיים וכלליים כאחד. הוא שלט בכמה שפות, ועל-אף שהיותו שומר מצוות ומוסמך כמוהל ושוחט, היה רחוק מקיצוניות או מפנטזם; הוא שאף לשלב תורה ודרך-ארץ ואף הגשים זאת בפועל.

בעקבות הכישלון הראשון ב-1861 והתנגדותם של כמה מממוני הקהילה, החליט רוזאניס, יחד עם עוד מספר מלמדים שהסכימו עם רעיונותיו, לפתוח שנית תלמוד-תורה, בעל אופי שונה. וכך מתאר זאת בעל היומן:

"... אחרי זה (לאחר שלא נתנו לו לנהל את התלמוד-תורה על-פי דרכו) לא יכולתי להתאפק ולראות ברע אם ימצא את התינוקות, ע"י משיכת יד' מהם מכל וכל... (..) ויחד עם חברי ח' יצחק פאפו הקמנו בית ספר ... ובעזרת השם הת"ת עולה כְּפֹרַחַת"¹⁸.

הייתה זו התחלה צנועה, שלא סיפקה את רצונו ותפיסת עולמו של אברהם רוזאניס. ואמנם, בשנת 1866 בישר לנו ביומנו, שעלה בידו להקים תלמוד-תורה כלבבו: "בפסח שנת תרכ"ו (1866) עלה בידי דבר טוב לִיְסֹד בֵּית ת"ת בסדרים נבונים כפי חפצי, כי נעתרו

¹⁸ יומנו של אברהם רוזאניס, כתב-יד. היומן הגיע אליי בסוף שנות התשעים של המאה שעברה, מידי הנינה של בעל היומן, גב' רָנָה טולדו ז"ל. הוא כתוב עברית בכתב סוליטראו. לאחר שפענחתי, הוא שימש אותי רבות בכתיבת עבודת הדוקטורט. היומן, בליווי מבוא ואפֶרֶט מדעי, עומד לראות אור בקרוב בכתב העת "ספונות". (להלן: יומנו של א. רוזאניס).

המעטים לדרישתי ושכרנו את ידידי הרב מנחם פרחי הנבון למורה כללי של בית הספר לעניי העיר תחת השגחתי... יחידי עירנו המה ראו כן ותמהו ויהללו בְּשֵׁאֲרֵי עֵירוֹת דְּרַכֵּי בֵּית הַסֵּפֶר הַזֶּה וּמַעֲשָׂהוּ, כִּאֲשֶׁר בָּא לִפְנֵינוּ"¹⁹.

אכן היה כאן שינוי מהותי, אך מבחינת היקפו - עדיין כטיפה בים. למרות ההכרה בפעילותו החינוכית של רוזאניס מצד ה"נוטבלים", גבירי הקהילה, אנו למדים מהיומן שכשנתיים מאוחר יותר, ב-1868, היו בבית הספר כ-20 תלמידים בלבד! אין פלא שאברהם רוזאניס כתב על הצורך להרחיב את השורות, בכדי להגיע אל מספר גדול מילדי הקהילה, בדומה לאמרה: **Gota a gota, se inche la bota**.

מסקנה נוספת המתבקשת מהכתוב, שעדיין רוב הילדים למדו באותם חדרי ה"מלדר". עם הזמן, החלו כמה מהמתנגדים לשיטותיו להבין שיש צדק במאמציו של אברהם רוזאניס וצריך לעודד את החידושים במקצועות הלימוד, אותם הוא ביקש להנחיל לילדי הקהילה. אין ספק, שהגישה המודרנית אותה הביא עמו המושל Midhat Pasha בכל הקשור להשכלה ושיטות הלימוד, הייתה לה השפעה חיובית ושימשה מנוף לרעיונותיו של רוזאניס באשר להוראת השפות והמדעים.

ביומנו כתב על ההרחבה ועל בניית "בית-ספר כללי" כך:

" אחרי חג הסוכות 1869, גדלה תשוקתי ליסד הבית ספר הנזכר על תלו, כי ראיתי שהשעה היתה מוכשרת לכך, ... להקים בית הספר הזה ... ושם כללי יקרא לו... ואליו אני נושא את נפשי מזה עשר שנים"²⁰.

בהמשך אנו קוראים, שאמנם "בית הספר הכללי" הרחיב גבולותיו ונרכשו בניין נוסף וחצר ב-35 אלף גרוש, עבור התלמידים שנוספו.

הקטע האחרון ביומן, סעיף 61, מוקדש כולו להרחבה הנוספת של בית הספר. וכך הוא מסתיים: "...וכל החרפות והקללות והמריבות אשר היה לי עם האחים אלקלעי (מהם נקנה המגרש) בחלוקת החצר בפרט, כאין נחשבו בעיני. אחת אמרתי, את הקְּבֵלִי אני אשא ואני אסבול. לעומת שמחתי בהרחבת החצר – וגדולת הבית-ספר כבודו ותפארתו, המזומן להשתלם כחפצי מן [היום] ההוא והלאה."²¹

מעשה ידיו של אברהם רוזאניס בהקניית לימוד מודרני תם, אך לא נשלם; בפסח של שנת 1870, הקהילה כולה, מגדול ועד קטן, "היו מראים פנים צוהלות ודברי רצון על המפעל הזה, וכשגם איזה יחידיים רע בעיניהם הדבר הזה, לא יכלו לפתוח פיהם אחרי שכבר נעשה"²², הוא כותב.

פתיחת בית הספר החגיגית התקיימה מעט קודם לכן, בא' בשבט, תר"ל - (15.1.1870), בנוכחות כל נכבדי הקהילה ופרנסיה.

¹⁹ יומנו של א.רוזאניס, סעיף נ'.

²⁰ שם, סעיף נ"ז.

²¹ שם, סעיף ס"א.

²² שם, שם.

בסיום הטקס, דיבר הרב של רוסצ'וק, **אברהם מלמד**. תוך כדי ברכתו, נשמעה נימה שצרמה את אוזניו של מנחם פרחי (אחד המורים). הוא הגיב על כך בעיתון "**המגיד**": "**במחילת כבוד תורתו, להשערותו זאת אין כל שחר!**" הדברים של הרב עליהם הגיב פרחי היו, שעל המורים לשקוד וללמד "**...כדרך הדורות הישנים...**". לפנינו יותר מרמז למתחים בין אלה שחפצו להביא מודרניזציה לבית הספר, לבין אותם שחששו מכך ורצו לראות את ההוראה ומה שנלמד - כמקובל מקדמת דנא.

חשיבותו הגדולה של בית הספר הייתה בפיתוח ושכלול ההוראה "בבית הספר הכללי" וכן בזיקה לשפה העברית ובמיוחד ללימוד **הדקדוק** של שפה זו.

התכנים ושיטות הלימוד החדשות שמו דגש בנוסף על הוראת הדקדוק, על תולדות עם ישראל ומעל לכל, הוראת השפה העברית כלשון דיבור, ולא רק כ"לשון קודש" לצורכי פולחן. כל אלה היו בגדר חידוש באותם ימים ותאמו את הלך הרוח שאברהם רוזאניס ושותפיו ביקשו להחדיר לבית-ספרם²³.

באביב 1872, במסגרת מסעותיו בין קהילות ישראל, ביקר ברוסצ'וק ישראל דב פרומקין, העורך והמוציא לאור של העיתון "**חבצלת**".

את רשמיו פרסם בעיתונו, תחת הכותרת "מסע ישראל". וכך תיאר את בית הספר:

...כאבן חן משובצת באבנים יקרות מתנוסס בה (ברוסצ'וק) "בית הספר הכללי"...
 כמאה וחמישים נערים שוקדים על דלתות בית הספר הזה ורובם בני עניים הלוקחים לקח חנם, כי רק העשיר ישלם בעד בנו... שני דוקאטין לשנה... ראשית למודם הוא השפה העברית לכל פרטיה ודקדוקיה... ילמדום ש"ס והלכות פסוקות בטוב טעם ודעת... ילמדו גם את שפת הארץ (טורקית) ושפת צרפת, חכמות ומדעים... מורה הראש הוא החכם השלם במעלות ובמדות, מורה הדור מנחם פרחי הי"ו, ומשנהו היקר החכם השלם המשכיל ונבון, מורה הדור חיים משה ביג'אראנו הי"ו.

המשגיח על בית הספר והעומד בראשו הוא הגביר המופלג בתורה חכם ושלם מורה הדור אברהם רוזאניס הי"ו... ומה גדלה שמחתי, בראותי נערים בני שש ושבע שנים בקיאים בחמשה חומשי תורה ומדברים עברית. בני י"ג שנה יודיעם ומבינים את שפתינו הקדושה... ונפשי אשר דאבה לראות בהעיר הגדולה קאנסטאנטינאפיל רבים מאחינו אשר את שפת קדשנו לא יאבו שמוע... מצאה נוחם לה בבואי רוסטשוקה, ונכחתי, כי התורה והחכמה יראת ה' ודעת, אחוזי יד תתהלכנה בקרב מחנה נדיביה...²⁴

כמה נקודות עולות מדברי השבח והקילוסין של ישראל דב פרומקין: ראשית, בעת ההיא אביב 1872, עמד מספר התלמידים על כ-150, רובם "בני עניים",

שלמדו ללא תשלום, ורק מיעוטם שילמו.

²³ רוזאניס, חיים, זיכרונות שנכתבו ליום הולדתו ה-70 לאחיו, שלמה, (כתב-יד בשפה הצרפתית), המצוי בידי הנין סיוון טולדו, תל אביב.
²⁴ פרומקין, י"ד, "מסע ישראל", החבצלת, כרך 2 גיליון 32, א' סיוון תרל"ב (6.7.1872).

שנית, למדו שם דרדקים בני חמש ושש וכן נערים בני שלוש-עשרה ומעלה. דבר נוסף שלמדנו לדעת הוא, של"בית הספר הכללי" ברוסצ'וק היה יתרון על פני אלה של אסתאנאבול, שם ביקר הכותב והתאכזב. הדבר מצביע על האופי המיוחד שהצליחו להקנות לו המורים-המחנכים, אותם ציין לשבח פרומקין עצמו.

הדבר שהרשים במיוחד את בעל המאמר היה השילוב בין לימודי קודש, תוך כדי הקניית הדקדוק העברי והשימוש בעברית כשפת דיבור - מחד גיסא, בצד הלימודים הכלליים ולימוד השפות - תורכית וצרפתית - מאידך גיסא.

זאת ועוד; עלינו לתת את הדעת על מספר התלמידים. קהילת רוסצ'וק מנתה בשנים אלה כ-2500 נפשות. יוצא מכך, שרק חלק מילדי היהודים זכו ללמוד בבית הספר הכללי, תופעה שתחזור על עצמה מאוחר יותר, כאשר יתחיל לפעול בעיר בית הספר של "אליאנס". ניתן להניח, אם כן, שבראשית שנות ה-70 עד למלחמת 1877/8, רבים מהילדים למדו עדיין על פי הסדר הישן, היינו בין כותלי "המלדר" הפזורים בעיר, על-אף החידושים המבורכים אותם הביאו לעיר אברהם רוזאניס ושותפיו.

ביום פרסום המאמר, בוודאי לא כפועל יוצא ממנו, נפתח ברוסצ'וק בית הספר של "אליאנס איזראליט אוניברסל" – ב-6.7.1872, שהביא להרחבת הידע ולהעמקתו. יצוין, שבבית הספר הזה החלו ללמוד מעט מאוחר יותר ולמיטב ידיעתנו, לראשונה גם בנות. המקום הראשון בחינוך היהודי ברחבי האימפריה!

סיכום

האופי של קהילות יהודי בולגריה נגזר מהיותן קטנות בהיקפן וברובן מרוחקות ממרכזי היהדות שבאימפריה העות'מאנית. כל אחת מהן, בהתאם למיקומה הספציפי והרכבה הסוציו-אקונומי, ידעה לכלכל את ענייניה בדרך המתאימה לה. אלה ששכנו לחופי הדנובה, ידעו ליהנות מהיות הנהר עורק תחבורה מרכזי ומקום בו עסקו בגביית מסי הנמל או במסחר במלח.

בקרב יהודי בולגריה לא היו עשירים מופלגים. רוב האנשים חיו בצניעות ולעתים אף בעוני. כך גם היה הריבוד הרוחני של מרבית הקהילות – דל וללא מרכזי לימוד ידועים. בגדולות ובאמידות שבקהילות, הגיעו רבנים ואנשי רוח ממרחקים – מהמרכזים היהודים הגדולים ברחבי האימפריה ואף מחוצה לה. ואם היה חכם מקומי ששמו הלך לפניו – בדרך כלל פרש כנפיים ומצא מקומו מרכזים שהזכרנו.

יהודי בולגריה עד אמצע המאה ה-19 חיו את חייהם ללא זעזועים או משברים וגם מבלי ששכניהם הלא-יהודים יתנכלו להם. עם התגברות רוחות הלאומיות הגואה, מצבם הורע והיו גם מקרים של רדיפות ופוגרומים, נושא שאיננו שייך לכאן על-כן לא נידון. המאה-19 הייתה גם זו שהביאה להתעררות ההשכלה ולשינויים בדרכי הלמידה בין ילדי ישראל בבולגריה. לאחר "המהפכה החינוכית" ברוסצ'וק, קהילות רבות הלכו בעקבותיה, במיוחד עם התפשטות

ההשפעה הצרפתית ברחבי המדינה, ביוזמת בתי הספר של "אליאנס". ראוי להזכיר כמה מאותם אנשי רוח, סופרים, מחזאים, ואנשי חינוך, שהרימו את קרנה של התרבות היהודית בבולגריה, בעיקר בשפת הג'ודיאו-אספניול. ביניהם המחזאי אברהם יוסף פאפו מרוסצ'וק, אשר חשפתי כמה מכתבי היד שלו בארכיון של סופיה ואחד ממחזותיו זכה לתרגום ופרסום: "לה ביניה די נבות" – כרם נבות, על-ידי ד"ר אבנר פרץ²⁵; העיתונאי יוסף פֶּארדו מפלובדיב או איש החינוך והפעיל הציוני אברהם אסא, יליד פלובדיב גם-כן, שעיקר פעילותו הייתה בסופיה ומאוחר יותר בישראל. אלה, בצד רבים נוספים שפיארו את מורשת יהדות בולגריה. כן ראוי לציין את מספרם הרב של העיתונים שהופיעו מסוף המאה ה-19 ואילך, רובם בלאדינו בצד כמה גם בשפה הבולגרית.

פעמי השחרור הלאומי בין האינטליגנציה הבולגרית הביאו גם את היהודים לחפש דרכי גאולה ופיתרון לשיבתם בגולה. שנות השמונים של אותה מאה הן שנות ראשית ה**ציונות**, וכהמשכיות והשלמה לזו, הקמת **תנועות הנוער** בבולגריה. ארץ בלקנית זו, הטרימה למעשה קהילות ותפוצות רבות בעולם; המונים מיהודי בולגריה ראו בציון מקור להזדהות ורצון למימוש רעיון ההגשמה בפועל. על-כן אך טבעי הוא, שכמה עשרות שנים מאוחר יותר, בין השנים 1948 ל-1950, כמעט וכל יהודי בולגריה קמו כאיש אחד ועלו לישראל, בעוד המדינה עושה את ראשית צעדיה.

גלי העלייה ההמונית וקליטתם של למעלה מארבעים אלף מיהודי בולגריה בישראל היא אפופיאה מרשימה בפני עצמה – הזכאית לסיפור מפורט משל עצמו.

ומשפט אחרון אשר ינחנו מן העבר הרחוק אל ימינו אלה; לאחרונה הוכנס לדפוס מילון מקיף לאדינו-עברית, פרי עבודה של שנים, שהוכן ונערך ע"י ד"ר אבנר פרץ. הוא מבוסס על למעלה מחמישה עשר מילונים, ביניהם כתב היד של המילון של יצחק מוסקנה יליד בולגריה, שהיה לי העונג לתרגם לעברית את ההגדרות מבולגרית, ערכים ייחודיים שסייעו לעבודתו של ד"ר פרץ. זהו מפעל מבורך, שרבים מאיתנו ציפו לו.

תודה עבור ההקשבה,

ד"ר צבי קרן

²⁵ יוסף אברהם פאפו, לה ביניה די נבות - דראמה ביבליקו, תרגם מתוך כתב-יד המחבר והתקין קונקורדנציה, הקדים מבוא וערך, אבנר פרץ. הוצאת מעלה מכון אדומים בשיתוף עם המרכז לחקר הלאדינו, אוניברסיטת באר שבע, תשס"ד.